

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Füzuli BAYAT

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun “Müasir folklor” şöbəsinin müdiri

e-mail: fuzuli_bayat@mail.ru

TÜRKLƏRDƏ OYUNUN FƏLSƏFƏSİ BAXIMINDAN HALAY

Xülasə

Qədim türklərin yaşının bilinmədiyi ritual xarakterli halay oyunu, Orta Asiyada, Azərbaycanca, Anadoluda və Balkanlarda ifa edilən və yüzlərcə növü olan xalq oyunudur. Halay oyunu daha çox savaş məşqi xarakterli olduğundan rəqsdəki hərəkətlər də döyüşçülərin hücumunu xatırladır. Türk dünyasına məxsus olan bu oyun digər xalq və etnik qrupların rəqsləri ilə qarışaraq daha da zənginləşmiş, yeni-yeni formaları meydana çıxmışdır. Halayın bu qədər çox çeşidləri içində Cənub bölgəsinin Masallı və Lənkəran rayonlarında oynanan halayını da xüsusi yeri vardır. Bu bölgədəki halay musiqi aləti olmadan, ritmlə, avazla ifa edilir və əsasən, bayatı, gəraylı, doqquzluq, onluq şeir növləri üzərində qurulmuş iki dəstənin qarşılıqlı oxumasından ibarətdir.

Zamanın dönüşünü, dünyanın hərəkətini simvolizə edən halay bədən, hərəkət, jest dili ilə Yaradanın, təbiətin və yaradılanın vəhdətini göstərir.

Açar sözlər: halay, oyunun fəlsəfəsi, türk dünyası, ritm, şeir parçaları

HALAY (RING-THE NATIONAL DANCE) DUE TO THE DANCE PHILOSOPHY IN TURKS

Summary

The halay (ring-the national dance) as a ritual character which its old is unknown, is played in Middle Asia, Azerbaijan, Anatolia and Balkans and has hundreds of kinds. Halay dance being with the fight character resembles the attack of fighters in the dance. This dance belonging to Turk world crossing with the dances of other nations and ethnic groups have riched and got the new forms. Among the varieties of the halay played in the south region Masalli and Lankaran has the important place. The halay in this region consists of singing with the rythm, played with voice and singing with the poem as bayati, gerayli (quatrains) and etc.

The halay dance symbolizing the turn of the time, the movement of the world shows with the language the unity of the body, movement, gesture with the Creator (God), nature and creature.

Key words: halay (ring dance), the philosophy of the dance, Turk world, rythm, poem couplets

ФИЛОСОФИЯ ИГРЫ ХОРОВОД У ТЮРКОВ

Резюме

Ритуальный характер игры хоровод у древних тюрков имеют сотни разновидностей и исполняются они и в Средней Азии, и в Азербайджане, и в Анатолии и на Балканах, которые являются народными играми. Этот хоровод больше напоминает разминку перед боем и движения в этих играх исполняются как нападение

воинов. Эта игра характерна тюркскому миру и когда она взаимодействует с играми других народов и этнических групп, то еще больше обогащается и обретает новые формы. При многообразии данной игры особо выделяются хороводы Южной части районов Масаллы и Ленкорани. В этих районах без музыкальных инструментов, хороводы исполняются ритмом, пением и особенно такими стихотворными размерами как баяты, герайлы, доггузлуг, онлуг, которые сопровождаются пением в унисон. Хоровод состоит из людей стоящих друг против друга, совместно поющих и танцующих.

Символизируя водоворот времени и мира, хоровод движением тела, языком жеста указывает на единство Всевышнего, природы и человека.

Ключевые слова: хоровод, философия игры, тюркский мир, ритм, отрывки из стихотворений

Məsələnin qoyuluşu. Orta Asiyadan Balkanlara qədər geniş bir ərazidə yayılan qədim türklərin halay oyununun bu gün yüzdən çox növü var. Dəyişik yerlərdə dəyişik formalarda oynanan halayın Azərbaycanın Cənub bölgəsində, konkret olaraq Masallıda və Lənkəranda folklor qrupu şəklində fəaliyyət göstərməsi və onların oynadıqları halayın məzmun və forması bu yazının predmetini təşkil edir.

İşin məqsədi. Halay kimi çoxyönlü, uzun tarixi olan bir oyun türklərin savaq taktikası ilə bağlı olsa da, işin əsas məqsədi bu oyunun fəlsəfəsini öyrənməkdən ibarətdir. Halay oyununda ritmin, ahəngin rolunun, mahnı mətnlərinin özəlliyinin tədqiqi də məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlər arasındadır.

Giriş

Əski türklərin Altay dövründən başlayaraq mərasim oyunları olmuşdur ki, bunları dəyişik adlarla adlandırsalar da, ən çox bilinəni təbii ki, kökləri miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxan halaydır. Halay uzun tarixi yolçuluğu dövründə dəyişmiş, coğrafi özəlliklərlə, digər xalq və etnik qrupların oyun növləri ilə çarpazlaşaraq yeni forma almışdır. Halayın Altaydan başlayan yolçuluğu Anadoluda, Balkanlarda sona çatmış, ortaya müxtəlif məzmun və formalı oyunlar çıxmışdır. Ancaq halayın təməl fəlsəfəsi təbiətlə bütünləşmək, həyatın və yaşamın enerji qaynağı olmaq bütün zamanlarda və məkanlarda qorunmuşdur. Azərbaycanda yallı, Anadoluda horon, zeybək, efe adları ilə bilinən digər oyunlarla bərabər halayın da fəlsəfi düşüncəsi oyunla paralel şəkildə yaşamışdır. Ümumi qənaətə görə al/hal kökündən gələn həyatın enerjisi, dövrü, həmrəyliyi, birlik və atəş mənalarını ehtiva edən bu termin monqolcada sərbəst burax-

maq, rahatlaşdırmaq anlamında halah feilində, yenə eyni anlamı bildirən mancurca hala sözündə qalmışdır (1). Bu da halayın Asiya mənşəli ritual oyun növü olduğunu təsdiqləyir.

İlk formasının alay və ya allı olduğu bilinən bu oyunun ən qədim qayaüstü təsvirinə Qobustanda rast gəlirik. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, alay türk ordu strukturunda döyüşçü dəstəsinə verilən addır. Kişilərin oynadığı halay da türklərin savaq taktikasını yansıdır. Burada oyunun şeirlə, fəlsəfəylə, mərasimlərlə, xalq təbabətiylə və nəhayət, hər b sənəti ilə bağlılığına da toxunmaq lazımdır. O halda halayın/yallının fəlsəfəsində türklərin musiqili, rəqsli döyüş məşqini yansılayan ritual oyun olduğunu var saymamız lazımdır. Belə ki, yalnız kişilərin oynadığı Cəngi rəqsi, əsasən kişilərin oynadığı çovqan, gökbörü, cirit oyunları da əslində bir savaq oyunudur, savaqa hazır olma oyunudur.

Yüzlərcə növü olan halay Orxun yazılarında ulayı və ya ulayul formasında xatırlanır. Anlamı sürəklilik, davamlılıq olan bu söz sonrakı zamanlarda mənaca və formaca daha da konkretləşmişdir.

Xalqın açıqlamasında isə bilimsəl etimologiyadan fərqli olaraq “Halay – dəstə, yığıncaq, deməkdir.” “Halay – səslənmə, çoxluq deməkdir. Halay həm də bayatı söyləməkdir.”

Türk dünyasında halay

Halayın, bəlkə də, ən çox yayıldığı və çeşidlərinin bol olduğu yer Türkiyədir. Ona görə də Anadoluda hər bölgənin bir-birindən fərqli halay oyunu var. Bu gün Qazaxda, Naxçıvanda, Şəkiddə oynanan halayın, həm də halayın başqa bir forması olan yallının da rəqs olduğunu demək lazımdır. Ancaq bəzi hallarda yallı oxuma və əlçalma ilə də müşayiət oluna bilər. Məsələn, Naxçıvanda oynanan yallının bir növü buna misal ola bilər. Ümumi şəkildə demək lazımdırsa, bu gün türk dünyasının yallı və ya halayı əsasən, rəqs oyunudur. Xüsusən də yallıda dəstənin başında əlindəki yaylıq (dəsmal) yellədərək öndə yallıbaşı adlanan və oyunun bütün qaydalarını yaxşı bilən adam olur. Digər rəqs edənlər qollarını açaraq bir-birilərinin çeçələ barmağından tutur, ya da əllərini bir-birilərinin çiyinə qoyurlar. Anadoluda əllərini yanındakıların belinə dolaqla halay çəkənlər daha çoxdur. Ən öndəki isə sol əli ilə yanındakının belindən tutur, boş qalan sağ əlində isə yaylıq və ya dəsmal yellədərək oyuna başlayır. Bəzən də halay qrupunda olan halaybaşı sol əlinə aldığı uzun yaylıqın bir ucunu yanındakının sağ əlinə verir, digər rəqs edənlər

isə bir-birinin çəçələ barmağından tutmaqla oyunu icra edirlər. Halay oyunu daha çox ayaq hərəkətləri üzərində qurulmuşdur, əllər və gövdə burada tempi tutmaq üçündür.

Təbii ki, Anadoluda halay, əsasən bir qrup halında oynayanların yan-yanaya bir cərgədə düzülməklə və ya bir dairə, daha doğrusu, yarım dairə şəklində oynadığı rəqsdir. Rəqs edənlər yallıda olduğu kimi çəçələ barmaqları ilə bir-birini tutur və ya yuxarıda da dediyimiz kimi əllərini bir-birinin bellərinə dolayırlar. Halaybaşı deyilən adam boş olan əli ilə yaylıq və ya dəsmal sallayır. Halay bütün hallarda yavaş addımlarla başlayıb sonra sürətlənir. Halay yallı kimi harada oynanırsa, oynansın, nə qədər fərqlilik göstərsə, göstərsin, ritmi, qismən də musiqisi baxımından dəyişməzlik göstərir. Anadoluda halay əsasən çubuq nağara (davul) və qara zurna ilə icra edilir. Buna bənzər bir oyun da Özbəkistanda oynanır.

Kişilərin və ya qarışıq olaraq kişi və qadınların oynadığı halay və ya yallı rəqsi üç hissədən ibarətdir. Öncə rəqs təntənəli və aram addımlarla başlanır, getdikcə sürəti artmağa başlayır və texniki cəhətdən mürəkkəb tullanma hərəkətləri ilə davam etdirildikdən sonra əvvəlki təntənəli və aram oyunla tamamlanır. Halay həm kişilərin, həm də qadınların ifa etdiyi oyun növüdür ki, kişilərdə əksərən rəqs formasında, qadınlarda isə rəqs və mahnı şəklində inkişaf keçirmişdir. Azərbaycanın Cənub bölgəsində Biləsuvarda, Cəlilabadda, Masallıda, Lerikdə, Yardımlıda, Lənkəranda, Astarada isə halay xüsusi bir inkişaf keçirərək sözlə rəqsin vəhdətindən ibarətdir və əsasən, qadınlar tərəfindən icra edilir. Doğrudur, Qaziantepdə bir yerdə halayın uzun hava (oxuma) ilə müşahidə olunan rəqs növünə rastladıq. Cənub bölgəsində halay, əsasən Masallıda və Lənkəranda mövcud olub yeni-yeni elementlərlə zənginləşmişdir. Bu gün, əsasən Masallıda Mahmudavar və Şərəfə halay qrupları, Lənkəranda isə nənələr halay qrupu fəaliyyət göstərir. Əvvəlcə xınayaxdıllarda, çəltik tarlalarında, toylarda, şənliklərdə oxunan və qismən də rəqslə müşayiət edilən halay XXI əsrdə özfəaliyyət kollektivi kimi yaşamını sürdürür. Əgər yallı və Anadoludakı halaylar əsasən zurna, züy (Anadoluda züy çox vaxt olmur) və çubuq nağara (Anadoluda davul deyilir) kimi musiqi alətləri ilə oynanırsa, Masallı və Lənkəran halayları musiqi alətləri olmadan, sadəcə əl çalmaqla və dəstə başlarının əllərindəki dəflə müşayiət edilir. Mahnı ritmlə tutulur. Halayın musiqisini, oyununu ritm və harmoniya müəyyənləşdirir.

Sadəcə Anadoluda yüzdən çox növü, Orta Asiya türklərində isə buna bənzər çoxsaylı kollektiv rəqslərin və xalq xorlarının olduğunu nədənsə

Azərbaycan tədqiqatçıları görmədiklərindən, daha doğrusu, digər türk xalqlarının musiqi mədəniyyətindən bixəbər olduqlarından halayı sadəcə Masallı, Lənkəran, Lerik, Astara rayonları ilə məhdudlaşdırmışlar və xüsusən də aidyyəət məsələsində yanlış nəticələrə gəlmişlər (5; 268-273; 7; 8; 4; 15) Bu müəlliflər halayı yalnız talışlara aid edirlər, ancaq bunu yazarkən də oxunan mahnıların 90 faizinin türkcə olduğunu nəzərə almırlar. Cənub bölgəsindən yalnız Lerikdə halay mahnılarının əksəriyyəti talışcadır. Qalan yerlərdə mahnılar həm bir-birinə bənzəyir, həm də türkcədir. Hər halda halayın elmi baxımdan yetərinə öyrənilmədiyini qeyd etmək lazımdır.

Halay bu gün onu ifa edən hər kəsin – türkün (Azərbaycan türkü, özbək, türkmən, Anadolu türkü və s.), talışın, əfqanın, kürdün və başqalarının oyunudur. Yaranması, kökü və fəlsəfəsi baxımından isə türk dünyasıdır.

Oyunun fəlsəfəsi

Oyun qədim insanın dünya ilə təmasının bədən dilidir. Təbiət, Uca Yarıdan, həyat və ölüm düşüncəsinin oyun dili oyunu bilənlərin istifadə etdikləri özəl ünsiyyət vasitəsidir. Oyun görünən dünyalarla görünməyən dünyalar, insanlarla ruhlar aləmi arasında bir körpüdür. İnsanın ilk sənəti olan oyun yaşamın əskik tərəflərinin tamamlanması, mükəmməlləşməsidir. Əski türklərin bütün oyunları başlanğıcda ritual xarakterli olmuşdur. Hər oyun ritualın tərkib hissəsi olmuş, ritual təməl zamanla arxa plana keçdiyindən oyun daha çox əyləncə forması almışdır. Ancaq əyləndirməklə öyrətmək, öyrətməklə əyləndirmək hər zaman yanaşı addımlamışdır. Bəzi oyunlar ritualdan çox qopmuş olsalar da, bəziləri ritual özəlliyini müəyyən dərəcədə qoruya bilməmişdir. Halay ritual əsasını, qismən də olsa, qoruyan oyunlarımızdandır. Təbii ki, şaman oyunları hələ də ritual xarakterlidir. Ona görə də Orta Asiya türklərində şamanın kamlığına pəri oyun deyirlər. Bunu Orta Asiya, xüsusən də Xarəzm özbəklərinin müsəlmanlığa qədərki etiqadlarını araşdıran Q.R.Snesarevin əsərlərində də görürük. Bu tədqiqatçıya görə, şamanların icra etdikləri rituallara da “oyun” deyilir (14).

Etnoqrafik məlumatlardan da türklərin şaman mərasimlərinə oyun dedikləri məlum olur (9). Hətta müsəlman olan türkmənlərin çovdur boyu da şamanın kamlıq etməsinə oynamaq deyir (2, 126). Kamlıq etməyə oynamaq deyildiyinə Altay-Sayan türklərində, Uzaq Doğu və Sibir xalqlarında da rast gəlirik. Şaman oyunu əslində şamanın yetkinlik, sirsə vaqif

olma yolunu simvolizə edir. Oynayaraq öyrənmə, oynayaraq dərk etmə və oynayaraq insan olma oyunun fəlsəfəsində aparıcı aspektdir.

Yakutlar hətta şamanın özünə oyun deyirlər. Ayı oyuna xeyirxah işlər görən şamandırsa, abaası oyuna şər işlər görən şamandır. Bu, şaman oyun əlaqəsinin vəhdəti, fəlsəfəsidir. Belə ki, şaman termini də mənaca oynayan, sıçrayan, vəcdə gələn adam deməkdir. Bütün bu məlumatlardan da göründüyü kimi oyunun fəlsəfəsi şamanlıqda önəmlidir, əsasdır. Oyun şamanlıqda zahirdən, dışdan ayrılmanın, real dünyadan çıxmanın, başqa bir dünyaya və ya dünyalara getmənin tək yolu, şaman ritualının əsas ünsürüdür (3, 219). Şamanın oyunlarına ümumi bir baxış onun əsasən, iki heyvanı təmsil etdiyini göstərir. Bunlardan birincisi at minməyi simvollaşdırdığı halda, digəri isə quş uçuşunu xatırladır. A.Sagalaev və İ.Oktyabrskaya (13, 121-122) da oyunun təbiət kodunu aygır kişnəməsi ilə açmağa çalışırlar. O halda oyun insanla təbiət arasında bir ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Heyvan və quş kodunun yardımı ilə şamanın göstərdiyi oyun üfüqi və şaquli dünya modelinin anlamını simvolik bir şəkildə tamaşaçılara çatdırmış olur. Quş azaddır, oyun da azaddır, sərbəstdir, müəyyən qaydalar daxilində oynansa da, o, qaydaları özü qoyur.

Halay da təbiətdən alınan enerjini insana ötürməklə oyunun ritual-mifoloji fəlsəfəsini yaşadır. Onun xınayaxdılda, toylarda, şənliklərdə oynanılmasının əsas səbəbi hər zaman müsbət enerji yaymasıdır ki, bu da onun təbiətlə cəmiyyət arasında əlaqə qura bilməsində, təbiətlə yadlaşan insanı bərişdirməyə çalışmasında özünü göstərir. Bu əski oyun növünün sadə melodiyası, ritmik hərəkətləri, oxu tərzində onun sevgi, barış, insanlıq fəlsəfəsindən xəbər verir. O baxımdan halay heç bir zaman real həyatdan qopmamış, tarix içində real həyatla yoğrularaq formalaşmışdır. Hətta oyunun fəlsəfəsinin və Homo Ludens anlayışının əsasını qoyan Johan Huizinga fəlsəfəni də soylu oyun adlandırmışdır (6). Bir sözlə, geniş mənada həyatda mövcud olan hər şey oyundur: müharibələr, sülh danışıqları, siyasət, ideologiya, iqtidar mübarizələri, evlənmək, pul qazanmaq və s.

Oyun özü hərəkətlə bağlı olduğu üçün zamanın dönüşünü, dünyanın hərəkətini simvolizə edir. Zaman keçdikcə oyunlar əvvəlki təməl fəlsəfəsindən uzaqlaşmış, sadəcə rəqs, tamaşa kimi başa düşülmüş, insanın kainatı qavrama mexanizmi olan o əski oyunlar artıq yaddaşlarda əylənmə, rəqs etmə, hoppanıb-düşmə kimi qalmışdır. Oynamaq dünyanın bir meydan tamaşası, səhnə olduğu fəlsəfəsinə dayandığından oynayan insan yaşamın sirrinə varmış deməkdir. Hər halda oynayan insan – Homo Lu-

dens, ağıllı insan – Homo Sapiensdən və inanan insan – Homo Religiousdan fərqli olaraq bədən, hərəkət, jest dili ilə Yaradanın, təbiətin və yaradılanın vəhdətini anlamış insandır.

Fəlsəfi anlamda yaşamın dövrvari hərəkətini, davamlılığını, həyatın axışını və ritmini bizlərə xatırladan halay insanlıq tarixinin ən əski dövrlərindən bu günə qədər varlığını qorumuş, bütün zamanlarda dəyişən sosial, siyasi şəraitə ayaq uydurmuşdur. Oyun tarixi baxımdan insanlıqla yaşd olub sadəcə türklərə məxsus olmayan, bütün xalqlara aid olan bir öyrənmə, öyrəndiklərini anlama, anladıklarını öyrətmə prosesidir. Ən əski qayaüstü rəsmlərin, mağara divarlarındakı cizgilərin oyunu simvolizə etdiyi də insanlığın başlanğıcından oyunun var olduğunu isbatlayır. O baxımdan mədəniyyətin dil, tarix, inanc kimi folkloru, xüsusən də halayı milli birliyi qoruyan dəyərli sərvətdir.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində halay

Halay və yallı kimi oyunlar həyat və məişətin müxtəlif sahələri ilə bərabər çox çeşidli mərasimləri əks etdirən insan fəaliyyətinin ən qədim növüdür. Halay sosial fəaliyyətində ritualdan məişətə, fəlsəfi anlamda dərkətmədən əylənməyə doğru hərəkətdədir. Bu oyunun təbiəti ilə mütənasibdir. Orta Asiyadan Balkanlara qədər geniş bir ərazidə yayılan halay sadəcə əyləncə, dinlənmə, istirahət dünyamızı deyil, həm də düşüncə aləmimizi özündə əks etdirmək baxımından xüsusi maraq doğurmuşdur. Halay mövzu, məzmun, yaranma tarixi və formaları baxımından da çox zəngin və rəngarəngdir. Onun yüzlərcə növü, dəyişik formaları vardır.

Bu gün klassik halay Cənub bölgəsinin əsasən iki rayonunda – Masallıda və Lənkəranda yaşayır. Onun izlərinə Cəlilabadda, Lerikdə, Yardımlıda, Astarada da rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Masallı adət-ənənələri, folklor nümunələri ilə zəngin bölgələrdən biridir. Burada laylalar, oxşamalar, bayatılar, əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar, söyləmələr, alqış və qarğışlar, atalar sözləri, məsəllər, nəğmələr və rəqslər geniş yayılmışdır. Ancaq Masallıda ən çox yayılan folklor nümunələri içində halay xüsusi yer tutur. Halaylar əsasən, xınayaxdı gecələrində ifa olunur. İndiki zamanda halay xınayaxdı ilə bərabər həm də kənd toylarında ifa olunur.

Halay, əsasən iki dəstənin bayatılar, gəraylılar, doqquzluq, onluq şeirlər üzərində qurulan avazla oxunan qarşılıqlı deyişməsi, qarşılıqlı oyunudur. Ona görə də halaya çox vaxt oyun-mahnı deyilir. Halay mahnılarının

sayı yüzlərcədir ki, onların da çoxu yalnız Masallı bölgəsi üçün spesifikdir. Təbii ki, halayın mahnılarını anlamaq üçün dinləyənlərin ifaçıların rəqsini müşahidə etməsi şərtidir. Tamaşaçı mahnı ilə bərabər ifaçıların ayaq hərəkətlərinə də diqqət yetirəndən sonra mahnının məzmununu tam şəkildə anlamış olur. Halayda ikidən tutmuş on iki, on dördə qədər adam ola bilər. Xınayaxdıların, toyların, şənliklərin olmazsa ol-mazlardan olan halay əsasən, onu çox yaxşı bilən biri və ya ikisi tərəfindən idarə edilir. Hər dəstədə üçdən az adam olmamaq şərti ilə iki qrup qarşılıqlı şəkildə mahnılaşmağa başlayır. Hər dəstədə üçdən tutmuş ona qədər adam ola bilər. İki dəstə üz-üzə dayanır, hər dəstənin də öz başçısı olur. Yallıda yallını çəkənə yallıbaşı deyildiyi kimi, halayda da halaybaşı olur. Masallı və qismən də Lənkəranda toplanan halay materiallarından və halayı bilənlərlə (Masallının Mahmudavar kəndindən Natavan Əliyeva, Şərəfə kəndindən Rəxşəndə Məmmədova və Həcər Həsənova) aparılan söhbətlərdən aydın olanı budur ki, halay aşağıdakı mərhələlərdən və ya ardıcılıqdan ibarətdir:

1. Lolu.
2. Uca dağlardan səslərəm səni.
3. Yeri ha yeri
4. Yar əli, yar düymələri mərcan.
5. Sunalar.
6. Dəst eylər gül eylər. Yəni gülü dəstəliyin.
7. Aman mələk.
8. Basma, basma tağları.
9. Ay yordu, yordu, yordu
10. Aman, aman

Bəzən onu fərqli ardıcılıqla da təqdim edirlər:

1. Ha lo, lo, lo, lo, yar ləley
2. Mübarək, ay mübarək
3. Ağ alma, qızıl alma
4. Sevdim ala gözlü kimin yarısan
5. Bal yemə
6. Qızıl üzük laxladı
7. Oturun, qızlar, oturun hey
8. A qırmızı nimtənə
9. Yar üzü xal ceyran
10. Əcəb şalın güllüdü

11. Xonçaya düzdüm noğulu, badamı
12. Ay çini boşqab çini heylər mənə
13. Nanay, nanay, ay nanay
14. Ağlama ceyran balası, ağlama
15. Ha yordu, yordu, yordu və s.

Bunların hər biri əslində xorla qarşılıqlı oxunan və sözlərin ritminə uyğun ayaq və əl hərəkətləri ilə müşayiət edilən mahnılardır. Halay mahnılarını, əsasən üç yerə ayırmaq olar: giriş xarakterli mahnılar, əsas mahnılar və son, bağlama xarakterli mahnılar. Halay mahnı-oyunu yarıx xarakterli olduğundan son hissə çox vaxt:

A yordu, yordu, yordu,

Görək kim kimi yordu

ilə tamamlanır. Bəzən də məğlub olan tərəfə “A yordu, yordu” hissəsində:

Ağac başı şingilə,

Şingiləni kim bilə?

Gündə min söz qoşaram,

Sənin kimi yüngülə.

– deyimi ilə tamamlayırlar.

Bununla bərabər halay qrupu başqa mahnılar da oxumaqla repertuarlarını daha da zənginləşdirirlər. Mahnı kimi oxunan şeirlər 7-lik, 8-lik, 9-luq, 10-luq və s. hecalardan ibarət olub qafiyə quruluşu da müxtəlifdir.

Halayı oynayanlar da bunlardan “hər birinin yarım saat davam etdiyini” deyirlər. İki-iki qruplarda mahnılar olardı. Halay gedə-gedə firranardıq. Halayın kökü var, halayın mənası var. Uşağ olanda deyərdim niyə halay loluyun başlıyır.

“Ay lolo”

Lolu nə deməkdi, uşağı nəyə mindirərdik? Loluya. Lolü yürük, beşikdir, uşağın yırğalandığı yerdür. Halay heç olmasa altı nəfərdən ibarət olmalıdır. Azı üç, dəstə üçdən başlıyır. Filankəsin bir halay qızı var, filankəs bir yerə bir halay qız apardı. Halay yığıncağ deməkdi. Halay nədi? Çoxluğ deməkdi. Filankəsin bir halay qızı var. Filankəs bir yerə bir halay getmişdi. Halay çoxluğdu. Öz-özümə fikirləşərdim ki, lo, lo, lo, lo nədi lolo uşağ asdıyırın e, yellədirsən a, keçmişdəkilər ona lolo deyib. Halay ki, başladı elə bil ki, yellənirsən, ona görə də lolu ilə başlayır:

Ay lolo, lolo, əl-ələ

Hay çəkün, halay düzülün.

Ay çəkün halay düzülün, hay

Kim halaya girməsə, hay
Ay əli yardan üzulsün, hay.

Uca dağlardan səslərəm, neylim,
Yarı qoynumda bəslərəm, neylim.
On iki imamdan istərəm, neylim,
Yar əlindən, dad əlindən, hay.

Bizim xoruz uca bannar, neynim,
Onun dilin kimlər annar, neynim,
Qonşular üzümü dannar, neynim,
Yar əlindən, dad əlindən, hay.

Evlərin dalın keçdim, neynim,
Əyildim suların içdim, neynim,
Mən bu yerə qərib düşdüm, neynim,
Yar əlindən, dad əlindən, hay” (11, 360-361).

Zəngin repertura sahib halay kollektivi rəsmi olaraq Cənub bölgəsində ilk olaraq Masallı rayonunun Mahmudavar kəndində 1957-ci ildə Ümbülbanu Cəbiyeva tərəfindən qurulmuş, 1959-cu ildən fəaliyyətə başlamış, zamanla respublikanın səhnələri ilə yanaşı, Macarıstan, İraq, Türkiyə, Rusiya – ümumilikdə 30-a yaxın ölkədə konsert və rəqs yarışmalarında iştirak etmiş, mükafatlar almışdır (16). Ancaq halay Masallının bütün kəndlərində daha əski zamanlardan 50-ci illərə qədər dəbdə olmuş, çəltik əkinlərinin, xınayaxdılarının, paltar biçdilərini, toyların əsas elementi sayılmışdır. Bu gün əsasən Mahmudavarda, Şərəfədə halay qrupları fəaliyyət göstərir ki, onun da biliciləri arasında Natavan Əliyeva, Heyran Sadıqova, Minarə Hüseynova, Həlimə İbadova, Lətifə Abdullayeva, Məhbubə Hüseynova, Gülzar Nağıyeva, Mehparə Qulamova, Pərvanə Məmmədova, Ayabəyim Hacıyeva, Həcər Həsənova, Dürdanə Hüseynova, Mənsurə Məmmədova, Məhəbbət Məmmədova, Gülzar İsgəndərova, Xanımqız Piriyyəva, Təzəgül Kərimovanı göstərmək olar.

Halayda əsas olan nəqarətdir. Birinci dəstə öncə nəqarəti söyləyir. Bu aşığı deyişmələrində olduğu kimi ayaq vermədir. Bu deyişmə üsulundan meyxanaçılar da istifadə edirlər. İkinci dəstə birincinin dediyi nəqarəti təkrarlayır. Sonra birinci dəstə mahnının ilk iki misrasını, ikinci dəstə ye-

nə də nəqarəti söyləmiş olur. Birinci dəstə mahnının qalan iki misrasını, ikinci dəstə isə nəqarəti oxuyur. İki və ya üç bayatıdan, yaxud gəraylıdan, yaxud da 9-luq, 10-luq hecalı şeirdən sonra sıra ikinci dəstəyə gəlir və nəqarət-şeyr əvəzlənməsi yuxarıda göstərdiyimiz şəkildə davam edir. Bayatı söyləyənlər bəzən eyni bayatını müxtəlif nəqarətlərlə oxuyub yallı gedirlər:

Oğlan adun Yağubdu.
Gün dağlara doğubdu.
Sən aldığın üzüklər.
Barmağımı boğubdu.
Basma, basma tağları,
Saraldı yarpağları.

Bu axırıncı iki misra dəyişə bilər, məsələn, “Aman mələk, mələk, Can mələk, mələk”.

Qadınların çəkdiyi halay özəl ayaq hərəkətləri ilə fərqlənir. Ancaq indiki halda təəssüflə demək lazımdır ki, klassik halayın ayaq ritmlərini bilən demək olar ki, çox az adam qalmışdır. Xüsusən folklor toplanması zamanı Masallı rayonunun Şərəfə, Xırmandalı kəndlərindən olan söyləyicilər bu ayaq hərəkətlərindən bəzilərini göstərsələr də, qalanlarını xatırlaya bilmədilər.

Bəzi mahnıları, hərəkətləri müştərək olan Lənkəran halayı da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu gün Lənkəran nənələri adı ilə də tanınan bu halay qrupu Lənkəran rayonunun Separadi kəndindən olan folklor və rəqs ansamblının yeni adıdır. Hal-hazırda altı üzvdən ibarət olan ansamblın əsası 1970-ci ildə qoyulub. Qrupun ifasında Azərbaycan türkcəsində və qismən də talış dilində 100-ə qədər bayatı və mahnı var. Bunlara misal olaraq “Ay lolo”, “Gəl, gözəlim, naz eləmə”, “Mirvari gəlin”, “Almanı alma, gəlin”, “Yar bağa gəldi”, “Bulaq başında”, “Gəlin”, “Kinəlim-kinəlim”, “Maralı göndər bizə”, “Verin bizim gəlini”, “Əllərə xına çəkərlər”, “Yar-yar”, “Can gülüm”, “Bülbüllər oxuyur” və s. mahnıların adını çəkmək olar (12) Öncə dörd bacı tərəfindən qurulan və xınayaxdırlarda, paltar kəsdilərdə oynanılan bu oyuna Bacılar adı verilmişdir. Sonradan “Bacılar” adı Nənələr adı ilə əvəz edilmişdir. “Nənələr” halay qrupunun bu gün altı üzvü vardır: Xanımbacı Quliyeva, Xanbibə Əzimova, Gülçöhrə Məmmədova, Gülbəzək Kərimova, Şərəf Məmmədova və Qızbəs Əhədova. Halay qrupunun ən yaşlısının 76, ən cavanının 52 yaşı var. Bu ansamblın başçısı onun ilk qurucularından biri olan Qızbəs Əhədovadır.

Masallı-Lənkəran bölgəsində halay zamanla yeni məzmun almış, sovet dövründə çəltik əkinində, alaq otlarının təmizlənməsində qadınların ritmik oxu tərzinə çevrilmişdir. Halayın məzmununa məhsul, zəhmət, sevgi, toy kimi yeni ünsürlər daxil olmuşdur.

Son söz

Haqqında bilinən ilk yazılı məlumata Göktürk məzar daşlarında rast gəldiyimiz halay uzun bir tarixi yol keçərək dəyişimə məruz qalmış, yeni məzmun və forma almışdır. Buna baxmayaraq halayın fəlsəfəsi dəyişməmiş, insanları birləşdirən, barışa səsləyən, əyləndirən, sevinci paylaşmağı öyrədən özəllikləri hər zaman öndə gəlmişdir.

Digər xalq oyunları və rəqsləri kimi kökü əskilərə gedən mənşəyi, tarixi, spesifikası müxtəlif inanc və etiqadları özündə barındıran halay ritualarla bağlı olub ilk zamanlarda formaca sadə, məzmunca əhatəli olmuşdur. Sonradan halaylar cəmiyyətin sürətlə inkişaf etməsinə ayaq uydurmaq üçün yeni-yeni dəyərləri də özündə ehtiva etmiş, sadəcə türklərin deyil, onu icra edən digər xalqların da milli oyunu, rəqsi olmuşdur. Rəqs isə oyunun ilk ifadə forması, ilk şəkliyədir.

O baxımdan halay kimi əvəzsiz mənəvi dəyəri qorumaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, həm də bizi bizə tanıdan və sevdirən zənginliyimiz, kimliyimizdir.

Halay harda türk, harda insan varsa, orda oynanır və gələcəkdə də oynanacaqdır.

İşin elmi nəticəsi. Halay oyununun yaşam enerjisini, dünyanın hərəkətini göstərməsi, təbiətlə cəmiyyət arasındakı harmoniyayı qoruması, Yaradanla yaradılan arasındakı vəhdəti simvolizə etməsi məqalədə gəlinən başlıca elmi nəticədir. Bu yazıdan çıxarılan əsas elmi nəticə halayın müxtəlif bölgələrdə coğrafi, mədəni hadisələrlə şərtlənməklə yenidən formalaşmasıdır.

İşin elmi yeniliyi. Halayın türk dünyasında savaşı məşqi olmasından toyların, xımayaxdılarının, şənliklərin əsas elementinə çevrilməsinin araşdırılması məqalənin başlıca elmi yeniliyidir. Halayı geniş coğrafiyada öyrənmədən onun indiki halda hər hansı bir etnik qrupa aid edilərək istismar edilməsinin yanlış olduğu da gəlinən yeniliklər arasındadır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalədən halay kimi digər xalq oyunlarımızı öyrənməkdə, onların köklərinin qədim türklərin həyatı, dünyagörüşü ilə bağlılığını açmaqda yararlanmaq olar. Bundan başqa Homo Ludens

fəlsəfəsinə dayanaraq gələcəkdə xalq oyunlarının tədqiq edilməsində də bu yazıdan istifadə edilə bilər.

Bir deyimdə deyildiyi kimi: “İnsan oyun oynadığı zaman tam insan olur”.

ƏDƏBİYYAT

1. az.wikipedia.org/wiki/Yallı.
2. Басилов В.Н., Нийазклычев К. “Пережитки шаманства у туркмен-човдуров”, Домусулманскийе верованийи и обряды в Средней Азии. Наука. Москва, 1975.
3. Bayat F. Ana hatlarıyla türk şamanlığı. Ötüken, İstanbul, 2006.
4. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000.
5. Насибəyov Ü. İlk Azərbaycan xalq xoru. Əsərləri II cild, Azərnəşr, Bakı, 1965.
6. Huizinga J. Homo Ludens. Oyunun toplumsal işlevi üzerine bir deneme. Ayrıntı yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2006.
7. Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. II Dəftər (halaylar), Bakı, 1996.
8. İsayadə Ə., Məmmədov N. Xalq mahnıları və oyun havaları (Astara-Lənkəran zonası üzrə). Bakı, 1975.
9. Малов С.Й. “Шаманство у сартов Восточного Туркестана”. Сборник музея антропологии и этнографии, Т. 5, вып. 1, Петроград, 1918.
10. Mansurzadə A. “Halay” qızlar ansamblı. İşıq, Bakı, 1979.
11. Masallı folklor örnəkləri. 1-ci kitab, Elm və təhsil, Bakı, 2013.
12. news.milli.az/video/175002.html
13. Сагалаев А.М., Октябрская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал, Наука, Новосибирск, 1990.
14. Снесарев Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хarezма. Наука, Москва, 1969.
15. Şahsoylu B. Toy və halay mahnıları. Bakı, 1980.
16. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/dekabr/284920.html.